

Андрій Домановський

(Харків)

ІМПЕРСЬКІ МАРІННЯ РОСІЇ ПРО ВІЗАНТІЮ ВІД XIX ДО XXI ст.

Вже понад два століття російські інтелектуали раз у раз повертаються до «візантійського» питання, даючи протилежні оцінки Візантії та її значення в російській історії передовсім залежно від власних політичних переконань чи упереджень, а також поглядів на сучасність та майбутнє Росії. При цьому зазвичай забувають, що у переважній більшості випадків йдеться не так про реальні впливи Візантії, як про штучно сконструйовані уявлення про середньовічну імперію – з огляду на колосальні відмінності між двома культурами те, що на позір видається прямим запозиченням, є насправді пересмисленим, трансформованим і переінакшеним мало до невпізнанності віддаленим відзвуком недосяжного візантійського зразка¹.

Інтелектуалом, який започаткував модерну російську дискусію про Візантію, став Пьотр Чаадаєв (1794–1856), який у знаменитих «Философических письмах» (1829–1830 рр.) різко критикував Росію саме як спадкоємицю релігії та культури застряглої у невизначеності між Сходом і Заходом Візантії, яка внаслідок свого пограничного, межового розташування і стану опинилась поза історією світової цивілізації:

В то время, когда среди борьбы между исполненным силы варварством народов Севера и возвышенной мыслью религии воздвигалось здание современной цивилизации, что делали мы? По воле роковой судьбы мы обратились за нравственным учением, которое должно было нас воспитать, к растленной Византии, к предмету глубокого презрения этих народов².

Надто критичні погляди та висловлювання П. Чаадаєва щодо релігії й держави, очевидно скеровані не так проти середньовічної Візантії, як проти сучасної філософові Російської імперії³, не могли лишитись непоміченими і непокараними – журнал, у якому було надруковано дописи філософа, закрили, редактора, який наважився їх опублікувати, заслали, а сам автор відбувся багаторічним домашнім арештом⁴. При цьому нічого принципово оригінального щодо сприйняття Візантії П. Чаадаєв не висловив, повторивши слідом за Франсуа Вольтером, Шарлем-Луї де Монтеск'є та Едвардом Гіббоном відірвані від історичних реалій загальники огульної критики «Східної імперії»⁵. Не дивно, що проти подібних поглядів виступили професійні історики, які зналися на предметі й не могли пройти повз поширені у суспільстві тенденційні уявлення про Візантійську імперію та її вплив на Росію. Так, знаменитий московський медієвіст Тимофей Грановській (1813–1855), говорячи про Візантію у рецензії на книгу П. Медовікова про імператорів Латинської імперії, створеної після завоювання Константинополя 1204 р. хрестоносцями Четвертого хрестового походу, зауважував:

История Византийской империи не пользуется большим почетом на западе. Говоря о ней мимоходом, тамошние писатели довольствуются повторением мнений, наследованных ими от XVIII столетия...

Нужно ли говорить о важности византийской истории для нас, русских? Мы приняли от Царьграда лучшую часть народного достояния нашего, т. е. религиозные верования и начатки образования. Восточная империя ввела молодую Русь в среду христианских народов⁶.

Чверть століття потому викладач Харківського університету Василій Надлер (1840–1894) на початку монографії про візантійського імператора Юстиніана I Великого (527–565) і константинопольські партії іподрому все ще змушений був обережно спростовувати усталене уявлення про «візантизм» як про суто негативне явище в історії людства, детально перелічивши його складники і характерні риси і наголосивши насамкінець на тому, що значною мірою поділяє наведені негативні щодо Візантії міркування:

Византийская империя представляет, быть может, один из замечательнейших феноменов всемирной истории, другими

словами – она представляет целый ряд интереснейших процессов и явлений, единственных по своей исключительной своеобразности. Такая мысль находится, очевидно, в резком противоречии с теми традиционными понятиями о византизме, которые господствуют по сию пору и в образованном обществе, и в ученой литературе. Чему учили нас, в самом деле, в школе, что проповедали нам на этот счет все представители европейской историографии? Византизм, говорили и говорят они нам, это – китаизм на европейской почве, это тысячелетняя агония разлагающегося общества, общества, которое не может умереть, но не может и жить. Деспотизм, и при том в самой уродливой своей форме, мелочной и смешной церемониал, отсутствие всякой умственной производительности и всякой политической жизни, систематическое подавление всякого свободного движения духа, немое рабство масс, поголовное отсутствие всяких нравственных начал и исключительное господство догматических тонкостей, нелепая, бессмысленная страсть к каким-то играм в цирке, – вот те черты византизма, которые принимаются и в настоящее время за безусловные исторические истины. Я крайне далек от радикальной мысли опровергнуть это традиционное представление во всей его совокупности; я даже согласен с ним во многих частностях, но я убежден в то же время, что оно далеко не соответствует действительности⁷.

У цілому наведені погляди не виходили за межі загальноєвропейських уявлень про Візантію та притаманні їй особливості. З одного боку, їх було породжено поглядами філософів та істориків доби Просвітництва, з другого ж вони були вислідом позитивістської історіографії, що дедалі активніше зверталася у сюжетах своїх розвідок до візантійської історії й прагла відмежуватися від упереджених необґрунтованих тверджень. Оригінальна суто російська дискусія про Візантію почалася від середини XIX ст. і розгалужувалась на два складники – зовнішньо- і внутрішньополітичний. Перший стосувався ролі й завдань Російської імперії на зовнішньополітичній арені – війна з Османською імперією, оволодіння Константинополем і протоками Босфор та Дарданелли. Другий мав менш практичний, однак суттєво важливіший зміст, позаяк стосувався питання визначення самої сутності Росії – чи слід вважати її

частиною Європи, чи ж вона є цілком окремішньою самостійною цивілізацією – спадкоємицею і наступницею Візантії як єдиної своєї попередниці⁸.

Цивілізаційний аспект російських дискусій другої половини XIX ст. про візантійський вплив на Росію і наслідування Росією візантійського зразка найбільш опукло окреслили Константін Леонтьєв (1831–1891) і Васілій Розанов (1856–1919), причому обидва автори не були схильні перебільшувати реальний вплив Візантійської імперії на становлення російської державності. Перший з них виступав апологетом Візантії, вважаючи її найкращою моделлю для побудови ідеальної держави і суспільного ладу шляхом міцного утвердження і максимального посилення самодержавства та православ'я, а також категоричної відмови від засад ліберальної демократії західного зразка. Російській імперії, на думку мислителя, слід було якнайактивніше звернутися до «византизму», який він розумів насамперед як максимальне посилення авторитарної державної влади і беззаперечне укорінення ортодоксального християнства:

Представляя себе мысленно византинизм, мы, напротив того, видим перед собою как бы строгий, ясный план обширного и поместительного здания. Мы знаем, например, что византинизм в государстве значит – самодержавие. В религии он значит христианство с определенными чертами, отличающими его от западных церквей, от ересей и расколов. В нравственном мире мы знаем, что византийский идеал не имеет того высокого и во многих случаях крайне преувеличенного понятия о земной личности человеческой, которое внесено в историю германским феодализмом: знаем склонность византийского нравственного идеала к разочарованию во всем земном, в счастье, в устойчивости нашей собственной чистоты, в способности нашей к полному нравственному совершенству здесь, долу. Знаем, что византинизм (как и вообще христианство) отвергает всякую надежду на всеобщее благоденствие народов; что он есть сильнейшая антитеза идее всечеловечества в смысле земного всеравенства, земной всесвободы, земного всесовершенства и вседовольства⁹.

Натомість Васілій Розанов, говорячи про значення Візантії в історії Росії, задавався закономірним питанням, чи справді візантійське походження московського суспільного ладу є реальним

явищем, а не уявним конструктом. Його відповідь виявилась категорично заперечною:

Утонченная и порочная Византия, мешавшая отвлеченные споры богословско-философского содержания с оргиями, шумом и развратом цирка, Византия, столь жестокая и лукавая, так надругавшаяся над многими своими императорами, едва ли серьезно может быть поставлена как оригинал и прототип Москвы – угрюмо-молчаливой, упорно-настойчивой, гораздо более насильственной, чем коварной, так во всем не утонченной по мысли, по вкусам, по сердечным влечениям...

...нельзя приписать и влиянию византийской церкви и государства весь склад нашего государства, быта, нравственных и других понятий. В некоторые эпохи здесь было сходство, но не было заимствования, подчинения, – или не было его в очень значительной степени¹⁰.

Отже, В. Розанов, на відміну від К. Леонтьєва, характеризував Візантію без зайвого піетету як гріховну, жорстоку і підступну, тобто не лише прямо заперечував суттєвий візантійський вплив на Росію, але й опосередковано підводив читача до думки про те, що не варто обирати її в якості зразка для наслідування. Окремі читачі мислителя у листах до нього пішли у цьому керунку ще далі, не лише негативно оцінюючи вплив Візантії, але й закликаючи філософа сприяти звільненню Росії від осоружного візантійського ярма. Автор анонімного листа, на відміну від В. Розанова, не заперечує факту потужного впливу Візантії на Росію, але опонує насправді не так своєму адресату, як певній усталеній громадській думці. У філософові дописувач вбачає нехай нерішучого і непослідовного, але все ж однодумця, а не опонента:

...вы, видимо, еще не можете совершенно уверенно заявить, что византийские наслоения веры (в письме поставлено одно слово, имя веры) не нужны России. Поставим же следующие вопросы:

- а) принесло ли пользу тысячелетие византизма в России?*
- б) необходимо ли оно для нашей государственности?*

...

По первому пункту можно, совершенно положив руку на сердце, ответить: «нет, не принесло»...; по второму пункту также можно утвердительно ответить: «нет, не нужно»...

Будьте прямы – содействуйте освобождению России от ига византизма¹¹.

Оприлюднивши текст листа В. Розанов, ймовірно, почасти підтримав висловлені у ньому тези. Беззаперечно ж можна стверджувати наявність у середовищі російських інтелектуалів межі XIX–XX ст. позиції, діаметрально протилежної до поглядів К. Леонтьєва як щодо утвердження самодержавства, так і щодо насадження православ'я. Слід зауважити, що таку «антивізантійську» позицію неможливо пояснити історичною безграмотністю, подібно до того, як це намагаються робити щодо П. Чаадаєва окремі сучасні російські публіцисти націоналістичного спрямування¹². Річ у тому, що вкрай критично до «візантинізму» ставився, наприклад, один із найвідоміших тодішніх візантиністів Павел Безобразов (1859–1918), високу фахову кваліфікацію якого годі піддати сумніву. У своїй книзі про Михаїла Пселла (1890 р.) історик створив образ розбещеного чиновника, позбавленого щонайменших проявів совісті чи честі, зауваживши насамкінець, що то був сумний персоналізований виплід розбещеного суспільства:

Михаил Пселл – тип преуспевающего византийца, добившегося высоких чинов лестью, низкопоклонством, потворством животным инстинктам монархов, достигшего благосостояния выпрашиванием и взяточничеством, тип образованного сановника, меняющего убеждения, жертвующего правдою в угоду царю; это человек без принципов, без идеала, способный хвалить и бранить одно и то же, готовый обелять преступления, чернить добродетель, настоящий прелюбодей слова, печальное порождение печального времени, развратное детище развратного общества¹³.

Дослідники суголосно вбачають у такій характеристиці «візантинізму» завуальовану критику сучасної П. Безобразову російської імперської бюрократії з притаманними їй лицемірством, підступністю та честолюбством¹⁴. Як бачимо, в обох позиціях – як звелічення та вихваляння, так і критики і засудження – російської дискусії межі XIX–XX ст. щодо «візантизму» чи «візантинізму» йдеться не так про саму Візантію, як про інструменталізоване використання уявного візантійського образу з метою позитивної чи негативної характеристики суспільно-політичного ладу Російської імперії. Одні інтелектуали вбачали позитивну суспільну програму

у зверненні до візантійського спадку, максимальному його засвоєнню, використанні та розвитку, інші ж навпаки обстоювали необхідність відмови від «візантинізму» і викорінення притаманних йому явищ і суспільних практик. Це було, використовуючи влучне формулювання Сильвії Ронкей, «поствізантійське використання візантійської ідеології», кардинально відмінне від західноєвропейського сприйняття Візантії та її спадку¹⁵.

Зовнішньополітичні претензії Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. щодо «візантійського спадку» найкраще ілюструють, як не дивно, літературні твори, а саме вірші Фьодора Тютчева і проза Михайла Салтиков-Шчедріна. Перший з них спромігся поетичним рядком і шерогою образів окреслити зовнішньополітичні прагнення Російської імперії, раз у раз повертаючись до уточнення своїх ідей. У вірші «Русская география» поет писав:

*Москва и град Петров, и Константинов град –
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы...
На север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...*

*Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не прейдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.
<1848 или 1849>*

Росії у «геополітичних планах» Ф. Тютчева було відведено роль остаточного творця-відновника світової Імперії:

*То, что обещано судьбами
Уж в колыбели было ей,
Что ей завещано веками
И верой всех ее царей, –*

*То, что Олеговы дружины
Ходили добывать мечом,
То, что орел Екатерины
Уж прикрывал своим крылом, –*

*Венца и скиптра Византии
Вам не удастся нас лишить!
Всемирную судьбу России –
Нет, вам ее не запрудить!..
Травень 1850 р.*

Ще більш відвертим у своїх геополітичних зазіханнях Ф. Тютчев був у вірші «Пророчество»:

*Не гул молвы прошел в народе,
Весть родилась не в нашем роде –
То древний глас, то свыше глас:
«Четвертый век уж на исходе, –
Свершится он – и грянет час!*

*И своды древние Софии,
В возобновленной Византии,
Вновь осенят Христов алтарь».
Пади пред ним, о царь России, –
И встань как всеславянский царь!
1 марта 1850 г.*

На ідеї відновлення Росією Візантійської імперії шляхом захоплення Константинополя і опанування Балканським півостровом саркастичною сатирою відгукнувся М. Салтиков-Шчедрін. Один із персонажів його роману «История одного города» (1870 р.) міський голова Васіліск Семьоновіч Бородавкін глибоко перейнявся ідеями відродження древньої Візантії за допомогою російського війська:

*За десять лет до прибытия в Глугов он начал писать проект
“о вящем армии и флотов по всему лицу распространении, дабы
через то возвращение (sic) древней Византии под сень Российския*

державы уповательным учинить”, и каждый день прибавлял к нему по одной строчке. Таким образом составила довольно объемистая тетрадь, заключающая в себе три тысячи шестьсот пятьдесят две строчки (два года было високосных), на которую он не без гордости указывал посетителям, прибавляя при том:

– Вот, государь мой, сколь далеко я виды свои простираю!

Вообще, политическая мечтательность была в то время в большом ходу, а потому и Бородавкин не избегнул общих веяний времени. Очень часто видали глуповцы, как он, сидя на балконе градоначальнического дома, взирал оттуда, с полными слез глазами, на синее вдалеке византийские твердыни. Выгонные земли Византии и Глупова были до того смежны, что византийские стада почти постоянно смешивались с глуповскими, и из этого выходили беспрестанные пререкания. Казалось, стоило только кликнуть клич... И Бородавкин ждал этого клича, ждал с страстностью, с нетерпением, доходившим почти до негодования.

– Сперва с Византией покончим-с, – мечтал он, – а потом-с...

На Драву, Мораву, на дальнюю Саву,

На тихий и синий Дунай...

Д-да-с!

Чи не найповніше цей аспект ставлення до Візантії та її спадку в Російській імперії на межі XIX–XX ст. спромігся висвітлити відомий візантиніст-мистецтвознавець Федір Шміт, який прагнув на початку 1930-х рр. відмежуватися від імперсько-буржуазного сприйняття Візантійської імперії. Так він намагався порятувати від репресій з боку радянської влади як самого себе, демонструючи свою лояльність, так і візантиністку як наукову галузь, доводячи її можливу користь для утвердження і посилення тодішньої державної ідеології. З цією метою науковець публікує розлогу статтю «Политика и византиноведение», в якій у дещо спрощеному і почасти викривленому вигляді пояснює стрімкий злет російської імперської візантиністики та її підтримку з боку владної еліти великодержавними зовнішньополітичними прагненнями Росії опанувати чорноморськими протоками, заволодіти Константинополем і утвердитись на Балканах:

...источником интереса к «Византии» была политика, международная и внутренняя, а вовсе не простая «жажда к знаниям».

Вскрыв политические причины интереса к «Византии», мы тем самым добиваемся и указания на то, кто и с какими целями и в чью пользу высказал те или иные взгляды на «византийскую» историю...¹⁶

Если византиноведение может теоретически обосновать завоевание Константинополя и Малой Азии, как тут не покровительствовать византиноведению! Оно, действительно, и расцвело в конце XIX в. И в начале XX в. в русских духовных академиях, университетах, ученых обществах, Академии наук; в Константинополе, по инициативе вовсе не исследовательских учреждений (это надо подчеркнуть), а императорского посольства был основан специальный византиноведческий археологический институт. ... Было бы, однако, безусловным преувеличением, если бы мы все западноевропейское и российское увлечение проблемами «византийской» истории объяснили исключительно соображениями внешней политики. Тут играла крупную роль еще и политика внутренняя, и на Западе, и в России, и именно в течение всего XIX века¹⁷.

Подібним чином пояснював російське захоплення Візантією український історик-марксист Григорій Лозовик, так само поєднавши у своєму поясненні зовнішньо- та внутрішньополітичні чинники:

Византиноведение царского времени выполняло чрезвычайно важную идеологическую и политическую функцию. Оно подготавливало умы и непрерывно внушало мысль о том, что русские цари – непосредственные наследники византийских императоров, что славянская нация (читай: великорусская) – природный преемник достоинства и мощи, богатства и величия, выпавших из рук одряхлевших ромейских греков, что православная церковь – единственная носительница религиозных идеалов всего православного мира, единственный пастырь единоверных душ как по сю сторону, так и по ту сторону Босфора. ... У непредубежденного читателя получалось необычайное впечатление от выпячивания славянского элемента на первый план во всей истории Византии, от необыкновенной гармонии в деятельности церкви и государства Византийской империи, от высоких принципов и выдающейся культурной миссии византинизма в ходе общественного развития и Западной и Восточной Европы¹⁸.

На межі XIX–XX ст. уявлення про Росію як пряму спадкоємицю Візантійської імперії та історичну місію росіян оволодіти Константинополем навіть сприймалося як цілком законне і справедливе її симпатиками у Європі. Так, професор Єнського університеті Гайнріх Гельцер у нарисі політичної історії Візантії, підготовленому спеціально для другого видання знаменитої історії візантійської літератури Карла Крумбахера, зазначав:

Византия нашла могущественного наследника. Русский царь сочетался браком с царевной из дома Палеологов; венец Константина Мономаха был возложен в Кремле на самодержца всяя Руси. Русское государство представляет собою действительное продолжение Византийской империи. И если св. София будет когда-либо возвращена истинной вере, если когда-либо Малая Азия будет вырвана из рук отвратительно хозяйничающих там турок, то это может быть сделано только русским царем. Противодействие Англии идет в разрез с природой и историей, и поэтому наверно, хотя быть может довольно поздно, будет сломлено. Константинопольским императором может стать только защитник православной веры, русский царь, поскольку он серьезно проникнется великими обязательствами, связанными с этой задачей¹⁹.

Цю наведену на завершення гельцерового нарису візантійської історії тезу не оминули увагою численні візантиністи, і якщо В. Бенешевич вважав її пророцький тон надмірним²⁰, то Ф. Шміт навів її як визнання геополітичних вимог Російської імперії іноземцями і приклад успішного використання історичних студій для обґрунтування політичних висновків²¹, а А. Васильєв зазначав, що її цікаво було почути саме від німецького науковця²². І справді, наведені міркування видавалися дивними лише через те, що їх висловлював іноземець, оскільки для російських візантиністів, переважна більшість з яких були монархістами чи, щонайменше, консерваторами, подібні думки були цілком очікуваними. Особливо посилились вони з початком Першої світової війни, у яку Російська імперія увійшла з очевидним наміром здобути Константинополь. Так, один із фундаторів російського візантинознавства Фьодор Успенській 23 березня 1915 р. запропонував цареві Ніколаю II записку з пропозиціями щодо невідкладних кроків після взяття Константинополя²³, а інший патріарх імперської візантині-

тики мистецтвознавець Никодим Кондаков писав в опублікованій того ж року статті:

В наше время, которое является своего рода эпохой поездок и всяких экскурсий, литературный очерк древностей Константинополя не требует оправданий при своем появлении, тем более в настоящую пору, когда вся Россия ждет восстановления Царьграда и открытия для нее памятников искусства и истории его. Русский народ с уверенностью ожидает унаследовать и дивные сады Босфора, и лучезарные, чуть прикрытые лиловою дымкою берега и острова Мраморного моря, и драгоценные храмы, и музеи, и все таинство заключенной в развалинах Византии мировой исторической силы. Русь верит, что Константинополь в русских руках оживет, станет мировым городом и потянет за собою в даль будущей истории все славянство и все наше отечество, всю веками сложившуюся русскую жизнь. На наших глазах совершается как бы чудо, давно ожидаемое человечеством, и могучие силы Европы гремят укрепления Босфора и Дарданелл и орды турок, предводительствуемые германцами²⁴.

Того таки 1915 р. архієпископ Харківський та Охтирський Антоній (в миру Алексій Храповицький) у статті «Чей должен быть Константинополь?» так мріяв про відновлення Візантійської імперії силами Росії для союзних їй греків:

...Россия восстановит Византийскую империю, объединив теперьшнюю свободную Грецию с Цареградом под мирскою властью самодержца-грека и под духовною властью Вселенского греческого Патриарха, и тем отблагодарит эллинский народ за то, что он некогда освободил нас от рабства диаволу и ввел в свободу чад Божиих, соделав нас христианами.

...в интересах правды, в интересах религии и науки, наконец, в интересах чисто русских национальных Константинополь должен быть сделан столицей Византийской империи и все греческие провинции Балканского и Малоазийского полуостровов должны быть в нее включены²⁵.

Планам і мріям російських прихильників візантизму не судилося втілитися і здійснитися – Російська імперія, підважена виснажливою війною і внутрішньою кризою не лише не оволоділа

Константинополем, але й сама загинула внаслідок кривавої громадянської війни. Шукаючи відповіді на причини пережитої катастрофи Сергій Булгаков звинуватив у ній Візантію, точніше, сприйняття Росією за зразок для наслідування зверхньої візантійської окремішності і, як наслідок, фатальної зарозумілої замкненості:

Россия сначала попала и под власть и под гипноз Византии, а затем, когда она развалилась, подросшая и государственно осознавшая себя Россия сама стала притязать на роль Византии, объявила себя “Третьим Римом”. Злые чары сохранили свои силы вполне, и только по-новому распределились роли. А знаете настоящее имя этим чарам? “Греко-российство”, в котором сначала жирными буквами печаталась первая часть: греко, а мелкими Росийство, а затем стало наоборот: крупно – Росийство и мелко – греко. А суть та, что Церковь Вселенская, или католическая, есть только Греческая или только Росийская Церковь. Только в России чистое Православие, то есть христианство, только русские православные, то есть христиане (“крестьяне”), “святая Русь”. Вот это-то опаснейшее отождествление вселенского и местного, церковного и народного, которое в букете своем и дало пресловутое соединение национальных начал: Православие, самодержавие и народность, оно и создало невыносимо душную атмосферу Московской Руси – Третьего Рима. ... И при этом роковая византийская замкнутость и самомнение: мы – “Третий Рим”²⁶.

Сила, що перемогла, не мала жодних сентиментів щодо Візантії. Після утвердження радянської влади Візантія опинилась на маргінесі наукових досліджень істориків-марксистів, а візантиністи, яким вдалося пережити лиховісні часи громадянської війни і не опинитися в еміграції, були впродовж кінця 1920-х рр. – 1930-х рр. або репресовані, або змушені до внутрішньої еміграції. Для більшовиків захоплення Візантією було однією з визначальних рис царизму, символом гніту, відсталості, несправедливого суспільного ладу і державної політики. Здавалося, сама візантиністика як окрема наукова дисципліна від 1930-х рр. померла. Єлена Ліпшиц, єдина, хто публікував під той час у СРСР наукові розвідки з історії Візантії, обов'язково залапковувала термін «візантинізнавство» – настільки

лайливим вважався його зміст²⁷. Візантійське питання надовго зникло з громадського обговорення, оскільки, як писав згаданий вже Ф. Шміт:

Политически византиноведение у нас было полностью скомпрометировано. Это было до такой степени ясно, что после Октября, когда и с империалистической международной политикой и с самодержавием у нас было покончено, пришел конец, казалось, и самому византиноведению – у нас, конечно, только²⁸.

Становище візантиністики в СРСР покращилося лише зі зміною ідеологічного клімату, посиленням етатизму та імперіалізацією зовнішньої політики Радянського Союзу під час та по завершенню Другої світової війни. Як зазначав Сергій Іванов:

Нужна была какая-то позитивная программа, и ею стал русский этатизм. СССР из вневременной родины «трудящихся всех стран» трансформировался в легитимного преемника российской державности. В новых условиях Византия могла приобрести прежний статус передатчицы имперской харизмы²⁹.

Як зауважила Сильвія Ронкей, сталінська радянська імперія успадкувала від Російської імперії як візантійську концепцію влади, так і, до певної міри, також естетику візантійської владної сили. Найкраще це можна проілюструвати двома фільмами Сергея Ензейштейна про Івана Грозного (1943 і 1946 рр.), які втілюють одночасно як демонстрацію поваги і преклоніння перед владою, так і готовність зректися владця і зрадити його³⁰.

Починаючи від 1944–45 рр. в СРСР відбувся стрімкий ренесанс візантинізнавства, і хоча наразі неможливо достеменно з'ясувати, чи було відродження імперської державності усвідомленою цілеспрямованою політикою, чи ж це був «мимовільний, стихійний дрейф системи», візантиністи успішно намагалися максимально скористатися сприятливою кон'юнктурою для розвитку своєї науки³¹. Попри те, що Візантія не відігравала жодної спеціальної ролі в офіційній ідеології радянської держави, сама природа сильної централізованої деспотичної влади мимоволі схиляла інтелектуалів до алюзій і асоціацій, до того, щоб вбачати у давній імперії своєрідне туманне і засноване павутиною тріщин історичне дзеркало, в якому можна було розрізнити крізь завісу часу подібність власного радянського суспільства до візантійського³².

Багатьом радянським інтелігентам, особливо історикам, державний лад Візантійської імперії нагадував радянський тоталітаризм сталінського зразка або ж суттєво м'якший авторитаризм брежнєвської доби. Потрактування Візантії як тоталітарної держави, яку намагалася свідомо чи не усвідомлено копіювати Росія, не було чимось притаманним винятково радянським науковцям. Наприклад, Арнольд Тойнбі зауважував, що росіяни вже від часів Великого князівства Московського «розробили власний варіант тоталітарної держави візантійського типу», причому Радянський Союз аж ніяк не зламав цієї державної традиції, продовживши відтворювати характерні риси середньовічної Східної Римської імперії³³. Однак західні інтелектуали, які не мали досвіду повсякденного життя в СРСР, не сприймали і не були спроможні сприйняти подібність радянської деспотичної ідеологізованої владної системи до візантійської так особисто-інтимно, як радянські інтелігенти, для яких це було досвідом включеного спостереження і співпереживання.

Так, видатний візантиніст другої половини ХХ ст. Александр Каждан, який починав свою кар'єру в СРСР, а закінчив емігрувавши до США, згадував у своєму автобіографічному нарисі «Трудный путь в Византию»:

...в глухие сталинские времена, когда я преподавал в Тульском педагогическом институте, мой друг, которому я излагал свои взгляды на византийскую централизованную экономику, воскликнул: "Да ведь это же все как у нас!" Он не был историком, и ему можно простить поспешное заключение. Много позднее, когда хрущевская оттепель приоткрыла щель к свободомыслию и судьба перенесла меня в Москву, моя начальница настаивала на том, чтобы я выбросил из своей книжки характеристику императора Юстиниана I, данную ему современником, писателем Прокопием Кесарийским, ибо, говорила она, всем ясно, что я пишу не об Юстиниане, а о Сталине. Прокопий, разумеется, писал не о Сталине, но, как подданный тоталитарной империи, он пользовался известным стереотипом деспотического государя, который – в известных пределах – мог быть приложим к любому деспоту³⁴.

Те, що таке сприйняття не було самотнім, засвідчує видатний радянський медієвіст Арон Гуревич, який відмовився від кар'єри

візантиніста саме через те, що візантійські порядки надто нагадували йому радянську сталінську дійсність, історію, яку він переживав у власній країні, в інший час з іншою мовою і назвами явищ, але ідентичну за своєю сутністю³⁵. Для Александра Каждана ж навпаки саме цей аспект Візантійської цивілізації був найбільш важливим і привабливим, оскільки він розглядав Візантію у якості великого тоталітарного експерименту, крізь призму якого можна зрозуміти феномен тоталітарних режимів ХХ ст.:

Византия оставила нам уникальный опыт европейского тоталитаризма. Для меня Византия не столько колыбель Православия или хранительница сокровищ античной Эллады, сколько тысячелетняя лаборатория тоталитарного опыта, без осмысления которого мы, видимо, не в состоянии представить себе наше собственное место в историческом процессе³⁶.

Сильвія Ронкей у передмові до доопрацьованого перевидання італійською мовою написаної ще до еміграції з СРСР монографії А. Каждана про візантійську аристократію ХІ–ХІІ ст. зауважила, що у книзі очевидно присутня неявна актуалізація, а саме – перенесення візантійської державної структури на радянську³⁷. Подібним чином й інші радянські візантиністи опосередковано віддавали данину цій прихованій актуалізації дослідження історії Візантії. Наприклад, книга Якова Любарського про Михаїла Пселла³⁸ у сприйнятті радянського читача не лише оповідала про становище інтелектуала-філософа при візантійському дворі, але й торкалася теми стосунків між інтелігенцією та радянською державою, а перекладені Геннадієм Літаврнім «Советы и рассказы Кекавмена»³⁹ цілком могли сприйматися як поради радянському службовцю щодо того, як поводитись у сучасному йому суспільстві з огляду на подібність характеру державної влади у Візантії та СРСР. У передмові до другого видання твору, яке побачило світ понад десятиліття потому після розпаду СРСР, науковець зазначав:

...хотя первое издание вышло тиражом в 3200 экземпляров, признаваемым вполне достаточным для использования в научных кругах, самый жанр памятника (поучение) обусловил широкий интерес к сочинению Кекавмена у российской культурной общности, и уже вскоре после первой публикации книга стала библиографической редкостью⁴⁰.

Дослідження минулого Візантійської імперії радянськими візантиністами напрочуд вдало й активно перегукувалися зі спостереженнями за сучасністю Радянського Союзу, що дозволяло інтелігенції брежневської доби активно користатися езоповою мовою і, говорячи про Візантію, завдяки «неконтрольованому підтексту», мати на увазі СРСР:

*То, чего нельзя было сказать об окружающей действительности, какое-то время еще можно было упомянуть в применении к Древнему Риму или Византии*⁴¹.

Навіть зараз, читаючи статті радянських науковців про природу візантійського самодержавства і бюрократії, важко позбутись враження, що вони писались з явною алюзією на сучасну їм радянську партійно-номенклатурну владну систему⁴². Як зазначав Сергій Іванов,

*...может быть, византинисты были единственной категорией населения, которая в этих условиях (советского государства – А. Д.) получала некоторые интеллектуальные преимущества: ведь они жили в обществе, отдаленно напоминавшем объект их научных изысканий*⁴³.

Після еміграції з Радянського Союзу чи розпаду СРСР порівняння стали сміливішими, а твердження – відвертішими. За кордоном А. Каждан прямо називав тоталітарну радянську Росію природною наступницею тоталітарної Візантії, використовуючи для характеристики владної верхівки середньовічної імперії термін «номенклатура»⁴⁴, а Г. Літаврін називав притаманну візантійському суспільству корупційну дружбу-«фліа» добре відомим радянській людині словом «блат», описуючи її так, що не впізнати реалії радянського суспільства було неможливо:

*За фасадами официальных институтов, основанных на публично правовых нормах, в X–XI вв. оформилась отнюдь не афишируемая открыто система частных, неофициальных отношений, или негласных услуг самого различного свойства – система фаворитизма и протекции, оказываемой из корыстных соображений – за взятку или за соответствующую услугу*⁴⁵.

Цікаво, що подібного сприйняття Візантії насамперед як тоталітарної держави не уникли і представники найвищої партійної номенклатури СРСР. У вступі до статті «Чи існував тоталітаризм

у Візантії?» американський візантиніст українського походження Ігор Шевченко описує цікавий трапунок, що стався за кілька днів до серпневого путчу ГКЧП 1991 р. Саме під цей час у Москві відбувався черговий, XVIII-й за рахунком міжнародний конгрес візантиністів, і групу істориків Візантії запросили до Кремля на зустріч із віце-президентом СРСР Геннадієм Янаєвим. Два моменти запам'ятались науковцеві – запевнення майбутнього путчиста щодо особистої відданості президентові Міхаїлу Горбачову і його питання про те, чи існував у Візантії тоталітаризм⁴⁶. Питання виявилось таким неочікуваним і водночас влучним, що потім про нього згадували як про одну із провідних тем конгресу, а журналісти, які брали інтерв'ю у візантиністів, так само питали перш за все про природу стосунків між візантійською державою і суспільством, наголошуючи, що погляд у візантійське дзеркало дозволяє краще зрозуміти самих себе⁴⁷.

Очевидно, що питаючи про тоталітаризм у Візантії, сучасники, які переживали загибель і розкладання радянської тоталітарної системи, питали про самих себе, про природу і долю власної держави і суспільства. Зрозуміло при цьому, що за усього тяжіння Візантійської імперії до централізованого управління, вона, як середньовічна держава, мала вельми обмежені суто технічні можливості для реалізації цього прагнення⁴⁸. Тож цілком можна погодитись з Александром Козловим, який заперечував можливість візантійських витоків тоталітаризму, справедливо зауважуючи, що

*...в империи ромеев не было столь развитой контрольной и репрессивной ветви государственного аппарата, которая могла бы оправдать использование термина “тоталитарный” (особенно в псевдонаучных популярных работах) для характеристики Византии*⁴⁹.

*...представит себе тоталитаризм (систему всеобщего государственного контроля, сопровождаемого подавлением человеческой индивидуальности) при примитивных технических и социальных средствах Средневековья затруднительно*⁵⁰.

Однак для нас важливою є не так реальна генетична тяглість чи типологічна подібність візантійського та радянського суспільств, як уявлення радянських інтелектуалів про їхню близькість. Найяскравіше про подібність чи навіть ідентичність радянського

тоталітаризму і візантійського самодержавства спромігся сказати геніальний поет, лауреат Нобелівської премії Іосіф Бродський в есеї «Путешествие в Стамбул», написаному у червні 1985 р.:

...Русь получила – приняла – из рук Византии все: не только христианскую литургию, но, и это главное, христианско-турецкую (и постепенно все более турецкую, ибо более неуязвимую, более военно-идеологическую) систему государственности. ...чем покойный Сулов или кто там теперь занимает его место – не Великий муфтий? Чем генсек не падишах или, лучше того, император? И кто, в конце концов, назначает Патриарха, как, впрочем, и Великого визира, и муфтия, и халифа? И чем политбюро – не Великий Диван? И не один ли шаг – шах – от дивана до оттоманки?»⁵¹

Англомовний варіант цього тексту було названо «Flight from Byzantium»⁵² («Літ (Втеча) з Візантії»), що було явною алюзією на знамените «Sailing to Byzantium» («Плавання до Візантії») іншого нобелівського лауреата Вільяма Батлера Єйтса (1865–1939). І попри те, що характеристика І. Бродського була очевидно помилковою, оскільки він, говорячи словами І. Шевченка, взагалі не розумів і майже зовсім «не бачив» власне Візантію як таку⁵³, наведена ним характеристика і образний ряд дозволяють якнайкраще зрозуміти сприйняття Візантійської імперії у середовищі радянської інтелігенції впродовж 1960–1980-х рр. Подібно й сама Візантія була практично відсутня в інтелектуальному дискурсі радянської доби, наявним був хіба що її уявний негативний образ, позаяк йшлося передусім про те, щоб уподібнити середньовічну імперію Радянському Союзові. Цікаво зазначати, що багато років потому, вже на початку ХХІ ст. філософ Артур Геворкян також віднаходив візантійські риси у процесах радянської доби, однак оцінюючи їх, на відміну від радянських інтелектуалів, однозначно позитивно:

...отдельные элементы самой византисткости (так у автора – А. Д.) незримо присутствовали и опосредованно сказывались во всех тех процессах советского периода, которые имели однозначно позитивный характер»⁵⁴.

Повернення Візантії до сфери ширшого суспільного обговорення відбулося після падіння комуністичної ідеології і розпаду СРСР 1991 року, причому це було переважно позитивне відчуття «візантійського спадку» – Ромейську імперію сприймали

передусім як «хрестительницю Русі» і джерело витоків високої культури навіреного до православ'я східного слов'янства. Водночас протягом 1990-х рр. «візантизм» не відігравав помітної ролі у політичній дискусії щодо сучасності і майбутнього Російської Федерації. Коли 1999 і 2000 рр. на сторінках «Новой газеты» відбулося обговорення можливого варіанту побудови на пострадянському просторі неоімперського проекту шляхом відтворення «Візантійської співдружності націй», в якому взяли участь Рустам Рахматулін, Андрей Балдін, Андрій Окара та інші⁵⁵, це не спричинило значного суспільного резонансу, не вийшло за межі вузького кола зацікавлених інтелектуалів. Однак, після невдалого експериментування з ліберально-демократичними ідеями впродовж 1990-х р., від початку 2000-х р., після приходу до влади Владіміра Путіна, Російська Федерація впевнено обрала шлях ресентименту, нового імперіалізму та історичного реваншизму. Шукаючи ідеологічних і світоглядних орієнтирів, точок опори для обґрунтування і утвердження як нової політики, так і власної ідентичності, російські інтелектуали дедалі частіше звертаються до візантійського спадку. Підрахунки Сергея Іванова засвідчують стрімке зростання кількості згадок про Візантію у російських національних та регіональних медіа від кінця 1990-х рр. до 2008-го р.⁵⁶ Вже 2001 р., невдовзі після приходу В. Путіна до влади, Дмитрій Саприкін зазначав, що Візантія може стати не лише минулим, але й майбутнім Росії, оскільки

...наиболее близким аналогом возникающей новой Российской государственности является Византийская империя, просуществовавшая тысячу лет в крайне неблагоприятном историческом окружении. ... Возможно, Византия – не только прошлое России, но и ее будущее»⁵⁷.

Десятиліття потому, 2010 р. думку про те, що Візантія може стати майбутнім Росії, повторить Александр Дворкін:

...в современной России, во многом переживаем те же проблемы, что были в византийском обществе, ставим для себя те вопросы, которые ставились в Византии. Все эти споры «западников» и «почвенников» – всё идет оттуда. Так что чем лучше мы узнаём историю Византии, тем лучше способны понять и наше настоящее. А может быть, и будущее»⁵⁸.

Цілком можна погодитись з Сергеем Івановим, який стверджував, що сучасний російський інтерес до Візантії було, з одного боку, обумовлено провалом ліберальних реформ, з другого – необхідністю пошуку втраченого геополітичного фундаменту, за який і було обрано Візантію⁵⁹. Справді, вже 2003 р., розмірковуючи з приводу 550-ліття падіння Константинополя, Анатолій Курчаткін зауважував самотність, самотність Росії перед викликами сучасного світу, зазначаючи, що саме ця риса уподібнює сучасну російську державу до середньовічної Візантії. Уникнути участі Візантійської імперії, яка загинула саме внаслідок своєї самотності, Росія зможе лише коштом самопосилення завдяки єднанню держави і громадянина:

*Одинокими мы останемся – такова наша участь, потому что такова наша историческая судьба. Но тем более непременно мы должны стать сильными. Что возможно лишь при единении государства и личности*⁶⁰.

Впродовж наступного десятиліття таке єднання відбулося, і 2012 р. Александр Єфремов, не приховуючи свого позитивного ставлення до російського реваншизму і поновленого імперіалізму 2000-х років, писав:

...после распада СССР и кошмара 1990-х византизм – или, по крайней мере, его остатки – сыграл не последнюю роль в деле стабилизации и даже некоторого возрождения нашей державности. Россия так и не стала частью западного мира, оставаясь самостоятельным центром силы. Нынешние политические элиты – в сущности, наследники среднего звена советской хозяйственной, спецслужбистской и военной бюрократии. Они, в отличие от высшей партийной номенклатуры, не несут – или почти не несут – ответственности за крах СССР. Более того, их приход к власти являлся альтернативой завиральному европобесию времен Бориса Ельцина. Очевидны и четко обозначенные этими элитами реставрационные тенденции, направленные не только на имперский, но и на советский периоды нашей истории. Важно и показательно, что именно этой части отечественного политического спектра удалось на относительно долгое время получить безусловную поддержку абсолютного большинства граждан России. У этих людей еще сохраняется великий дух российского мессианского

*империализма и политического гегемонизма, пусть и ограниченный относительно (в сравнении с Советским Союзом) скромными возможностями нынешнего государства. Все это значит, что идеологические и социально-политические практики сегодняшней РФ, повторяя неизбежные в современном мире мантры о демократии, будут, насколько возможно, обращаться к извечному великорусскому византизму как традиционной части национального самосознания, которая не мыслит себя вне великой государственности и способна противостоять разлагающему и растлевающему духу западного либертианства*⁶¹.

Показово є різниця між текстами А. Курчаткіна (2003 р.) та А. Єфремова (2012 р.) – якщо для першого з них нове єднання громадянина і держави має бути принципово відмінним від притаманного радянській авторитарній державі, то другий навпаки згадує СРСР з явною тугою за втраченим ідеалом. Те, що було колись неприйнятним і ненависним для Арона Гуревича чи Іосіфа Бродського, перетворилося у сприйнятті частини інтелектуалів сучасної Росії на зразок для наслідування. Поступово уявна Візантійська імперія була беззаперечно обрана консервативними колами у якості умовного зразка для наслідування як у внутрішній, так і у зовнішній політиці Росії. Показово є позиція, послідовно обстоювана одіозним російським філософом Александром Дугінім, який у розділі «Абсолют Візантизма» своїх нарисів «национальной философии» «Русская вещь» вже на початку 2000-х рр. постулював:

*Нашей самой прочной базой является Византия. С богословской точки зрения, именно Византия была подлинным христианским царством – она длилась 1000 лет. Это и было тысячелетнее царство. Православие – это Византия. Россия – это Византия. Наша формула: Запад – зло, Византия – добро. Все, что написано о Византии плохого, – ложь. Это лишь приемы идеологической борьбы со стороны Запада. Каждый русский должен знать, что Византия – чистое добро, всякий, кто утверждает иное, – враг. Критикуешь Византию – враг русского народа. Такова должна быть наша железная установка. Установка на Византию. Византия – абсолютный ориентир русского проекта, наша точка отсчета в истории. Это надежно и крепко, это центрально. Византия пала, когда засомневалась относительно собственной правоты*⁶².

У сфері внутрішньої політики візантизм розглядався мислителями консервативного спрямування як головний антагоніст щодо лібералізму та капіталізму, і, ширше, ворог умовного узагальненого Заходу. Публіцист Вадім Кожинів визначав Візантію як ідеократичну державу, маючи на увазі владу ідей православного християнства, за якими мали вибудовуватися всі складники буття держави та суспільства. Він протиставляв Візантію, а за нею і Росію номократичному (вибудованому передовсім на підґрунті закону) Заходові⁶³. Візантизм порівнювали з соціалізмом, стверджуючи, що саме на його основі можливо втілити у життя соціалістичний ідеал справедливо облаштованого суспільства. Вже згадуваний Артур Геворкян зазначав:

Далеко не випадково, що ідея соціальної справедливості реалізовалась на базі восточного християнства, поскільки західне християнство, пришедшее к культу индивидуализма в Новое время, в силу данного обстоятельства исторически оказалось не в состоянии решить проблему социализации общества. Именно поэтому социалистическая идеология марксизма, западная по своему происхождению, должна была переместиться на более подходящую почву – на славянский Восток.

В России идея реализации социальной справедливости, даже данная в атеистическом своем варианте, нашла благодатную почву именно в русском религиозном сознании. Здесь сказалась чисто христианская по своему происхождению идея социальной справедливости, стремящаяся на общинных началах справедливо обустроить общество, так, чтобы были разрешены все антагонизмы между людьми, классами, народами⁶⁴.

У цілому ж Візантія в уяві консервативних ідеологів поставала як ідеал соціальної держави, якій були притаманні всі привабливі риси сучасних західних країн – високорозвинена економіка, тверда валюта, високоосвічені громадяни, непорушні соціальні гарантії й стабільно високий рівень добробуту. За такого сприйняття Росія, як спадкоємиця візантійського православ'я і візантійських політичних традицій, постає більш європейською, ніж сама Європа, і тому не повинна прагнути до Європи – вона сама є Європою завдяки своїм візантійським первням⁶⁵.

Не лише політичні публіцисти, журналісти чи філософи, але й фахові історики вважали за необхідне звернутись до візантій-

ського досвіду задля побудови справедливого громадянського суспільства в Росії. Відомий візантиніст Павел Кузенков писав:

Задачи построения подлинно гражданского общества и эффективной политической системы, на наш взгляд, невозможно решить без привлечения политического наследия тысячелетней Империи ромеев⁶⁶.

Переламним на шляху остаточного вибору Візантії в якості умовного зразка для наслідування став 2008 рік, коли на телеканалі «Россия» відбувся показ публіцистичного телефільму намісника московського Сретенського монастиря архімандрита о. Тихона (Шевкунова) «Гибель империи. Византийский урок». Від цього моменту зацікавлення Візантією та її значенням для сучасної Росії миттєво охопило суспільство, спричинивши бурхливу дискусію у пресі та на телебаченні⁶⁷. Цей антизахідний за своїм змістом фільм, сповнений алюзій до сучасної Росії завдяки використанню впізнаваних термінів сучасної російської політичної новомови («олигархи», «вертикаль влади», «стабілізаційний фонд», «преемник» тощо), здобув, попри численні відмічені критиками історичні помилки, неточності та перекручення, колосальну підтримку, оскільки прибічники вбачали у ньому потужну заявку на духовне та політико-ідеологічне обґрунтування імперської природи і місії російської держави⁶⁸.

Ідеї «відродження Візантії» і використання принципів і методів «візантійської зовнішньої політики» у сучасній Росії було підхоплено як публіцистами, так і академічними дослідниками, і, зрештою, знайшло, на їхню думку, втілення в анексії Кримського півострова. 2013 року Артур Геворкян писав:

Отнюдь не упрощая крайне сложную международную обстановку, особенно неблагоприятную для России, вместе с тем невозможно обойти стороной тот факт, что византистская политика на всех спектрах византийского направления является пробным камнем для возрождения величия России. Только активизируя себя на византийском направлении, Россия может вернуть утраченные ею мировые позиции, что позволит ей выступать на равных в решении судьбоносных международных проблем с такими гигантами как США, Германия, Китай⁶⁹.

2014 р. у Москві було захищено дисертацію Єви Лацьонової на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за темою

«Роль византийского наследия в идейном обосновании внешней политики России». Показовим є висновок дослідниці, в якому, зокрема, стверджується, що

...восприняв византизм, Россия унаследовала и его основные черты – самодержавие, православие и мессианство, или в современном понимании – это сильное государство с централизованной властью, морально-нравственными устоями общества и глобальной задачей по установлению справедливого мирового порядка. Это, в свою очередь, и обуславливает единственную форму существования российской государственности в рамках империи. Термин империя также претерпел эволюцию и в настоящее время предполагает многонациональное государство с централизованной властью, мощной государственной идеей, сильной армией и активной внешней политикой. Внешняя политика российского государства имеет определенные исторические традиции, которые, по мнению автора, наиболее точно выражены в идее «Москва – Третий Рим». В связи с этим политика России западном и южном направлениях имеет принципиальное значение для существования и развития российской государственности. Ее движение в указанных направлениях предопределяется самим ходом исторического развития России, имеющего свой культурно-исторический код. Кроме того, особенности географического положения российского государства требуют обеспечить интересы безопасности, а также экономические и культурные интересы, прежде всего, на западном и южном направлениях. Интересы обороны своей территории и защиты населения определяют наступательный характер внешней политики российского государства»⁷⁰.

Реалізацією византийського начала російської державності стала, на думку Єгора Холмогорова, здійснена Російською Федерацією анексія Криму:

...русы, как и тысячелетие назад, всё еще способны внезапным рейдом захватить Херсонес. Так что если византизм создает некоторую особенность русских по сравнению с другими северо-европейскими народами, то и данное отличие тоже создается им»⁷¹.

Цікаво, що порівнянь сучасної Росії та її політики з Візантією після початку агресії РФ проти України не уникли і західні науковці. Класичним византийським імператором назвав президента

Російської Федерації Владіміра Путіна британський візантиніст Пітер Франкопан⁷². Російський лідер, за словами науковця, впевнено втілює в життя ідею «Москви – Третього Риму», і залишається тільки спостерігати, яку стратегію оберуть при цьому західні лідери. Вкрай цікавим у цьому контексті видається здійснене Майклом Стюартом порівняння зовнішньої політики В. Путіна з політикою візантійського імператора Юстиніана I (527–565 pp.), який прагнув відродити свою державу у колишніх кордонах Римської імперії. Подібно до Юстиніана, Путін прагне відновлення Російської (Радянської?) імперії у територіальних межах колишнього Радянського Союзу. Подібно до того, як Візантійська імперія змушена була через брак сили визнати владу остготського короля Теодоріха в Італії, Росія останні двадцять років напозір і неохоче визнавала незалежність України. Але вона, за словами М. Стюарта, лише чекала «вдалого моменту, щоб накинутись». Подібно до Юстиніана, президент РФ буде користатись будь-якою слабкістю України і Заходу для продовження своєї «реконкісти», яку щиро вважає законним відродженням несправедливо втрачених територій своєї держави⁷³. «Зрештою Юстиніанові відвоювання завершилися катастрофою для багатьох італійців, – завершує статтю М. Стюарт. – Сподіватимось, що подібне не повториться для сучасних українців»⁷⁴.

Нарешті, Візантію в якості однієї з ідеологем зовнішньої політики Росії було закріплено мало не на офіційному рівні, коли 24 грудня 2015 р. відбулися установчі збори Громадської організації «Византийский клуб». Попри те, що клуб офіційно позиціонує себе як неформальне об'єднання інтелектуалів та зацікавлених представників ділового світу, його склад і місце установчих зборів – прес-центр Міністерства закордонних справ РФ – вказують на тісний зв'язок з органами державної влади Російської Федерації. Головою правління клубу було обрано першого заступника голови Комісії Громадської палати РФ Сергея Маркова. За його словами,

задача «Византийского клуба» – утверждение России как продолжателя великой Восточно-римской цивилизации, которая сейчас известна как Византия, и которая сама вытекает из Древнего Рима и Древней Греции»⁷⁵.

Серед завдань клубу були визначені сприяння формування міжнародної політико-ідеологічної коаліції країн, об'єднаних спільним

візантійським минулим, здійснення просвітницької діяльності у Росії та країнах візантійського культурного кола шляхом взаємодії з політичною та інтелектуальною елітою цих країн і створення там аналогічних клубів. Попри наявність серед членів клубу фахових науковців-візантиністів (Сергей Карпов, Міхаїл Граціанській), його діяльність, наскільки можна судити з матеріалів на надто професійно розробленого сайту, звелася передусім до пропаганди особливого шляху імперської Росії, знавіснілої критики країн Заходу та ідеологічного обґрунтування російської агресії проти України⁷⁶.

Масове захоплення Візантією як зразком для наслідування після виходу фільму о. Тихона (Шевкунова) жорстко розкритикувала відома російська публіцистка Юлія Латиніна, навівши наприкінці своєї статті головний аргумент – Візантія загинула через свої численні суспільно-політичні вади, тож чи варто їй наслідувати?⁷⁷ Однак в цілому публіцистичний текст Ю. Латиніної відтворював примітивний міф очорнення Візантії, причому з численними помилками, пересмикуваннями і некоректними твердженнями, що дозволило опонентам з націоналістичного і право-консервативного табору легко шцент розгромити її твердження⁷⁸. Справжньої присутньої дискусії не відбулося – ідеологи виявилися спроможними виліпити з Візантії будь-який вигідний для них образ, думка ж науковців, які також розкритикували як саму Ю. Латиніну⁷⁹, так і її опонентів, виявилась малопоміченою. За влучним висловом Сергєя Іванова, науковцям складно змагатися з ідеологами, яку б ідеологію ті не обстоювали, оскільки вони грають за різними правилами й у зовсім різні ігри⁸⁰.

Отже, у своїх загальних рисах сучасне російське сприйняття Візантії повернулося до своїх витоків XIX ст. – ідеологізованих міфів, дуже далеких від наукового пізнання середньовічної Ромейської імперії⁸¹. Ліберали картають давню імперію за самодержавство, надмірну централізацію влади, непублічну політику, корупцію, заляштанкові підкилимкові ігри, тотальний контроль, репресії щодо власних підданців тощо. Консерватори вихваляють її за особливий самостійний шлях, прагнучи вибудувати у Росії потужну ідеократичну імперську державу з сильною центральною владою і політикою неоімперського реваншизму щодо найближчих сусідів, країни яких вважають природною невід'ємною частиною імперської тери-

торії і державного організму. Імперське маріння «візантійськими» облудними принадами імітаційної наддержави продовжує тяжіти над сучасною Росією і для України лишається відкритим питання, як реагувати на це російське бачення Візантії й одностороннє привласнення візантійського спадку. Чи варто під гаслами «Досить візантійщини!» і «Україна – не Візантія!» відмовитись від візантійських витоків власної історії, віддавши їх на поталу неоімперській Росії, як це робить значна частина сучасних українських інтелектуалів, чи ж є сенс запропонувати питоמו українське бачення Візантії.

¹ *Ivanov S. A. The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy' // The Reception of Byzantium in European Culture since 1500 / Edited by Przemyslaw Marciniak, Dion C. Smythe. Farnham, 2016. P. 55–56.*

² *Чаадаев П. Я. Философический письма (1829–1830). Письмо первое // Полное собрание сочинений и избранные письма. Т. 1. Сочинения на русском и французском языках; варианты. Показания Чаадаева. Заметки на книгах. Комментарий. Dubia: повесть в стихах «Рыбаки», стихотворение. Чаадаевичана. М., 1991. С. 331.*

³ *Лидов А. М. Апология Византии // История. Научно-методический журнал для учителей истории и обществознания. 2017. № 1–2 (619). С. 43.*

⁴ *Ivanov S. A. The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 60.*

⁵ *Див.: Домановский А. Н. Миф Византии : Византийская цивилизация в истории, историографии и общественных репрезентациях // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков, 2013. С. 22–23.*

⁶ *Грановский Т. Н. Латинская империя [рец. на кн.: Латинские императоры в Константинополе и их отношения к независимым владетелям греческим и туземному народонаселению вообще. Историческое исследование П. Медовикова. Москва, 1849] // Грановский Т. Н. Полное собрание сочинений. Т. 1. М., 1905. С. 329–330; див. також: Бороздин И. Н. Т. Н. Грановский и вопросы истории Византии // Византийский временник. 1956. Т. 11. С. 271–278.*

⁷ *Надлер В. К. Юстиниан и партии цирка в Византии. Харьков, 1876. С. 1–2; див.: Домановская М. Е. Понятие «византизм» в научном наследии*

В. К. Надлера // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. М., 2011. С. 84–87.

⁸ *Ivanov S. A.* The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 61–62.

⁹ *Леонтьев К.* Византизм и славянство // Византизм и славянство. Великий спор. М., 2001. С. 23–24; див.: *Геворкян Р.* Идеи развития и прогресса в учении Н. К. Леонтьева о византизме // Философские науки. 2006. № 9. С. 88–100; *Геворкян Р.* Историческая концепция византизма // Философские науки. 2004. № 12; *Поляковская М. А.* Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. // Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзюмовских чтений (24–27 августа 1997 г.). Екатеринбург, 1997. С. 45; *Поляковская М. А.* Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. // *Поляковская М. А.* Византия, византийцы, византинисты. Екатеринбург, 2003. С. 292–294.

¹⁰ *Розанов В. В.* Эстетическое понимание истории // К. Н. Леонтьев: Pro et Contra. Личность и творчество Константина Леонтьева в оценке русских мыслителей и исследователей. 1891–1917 гг. Антология. Кн. 1. СПб., 1995. С. 118.

¹¹ Цит. по: *Розанов В. В.* Духовенство, храм, миряне // *Розанов В. В.* Около церковных стен: в 2-х тт. Т. 1. СПб., 1906. С. 344; см. также: *Розанов В. В.* Около церковных стен: собрание сочинений. М., 1995. С. 189–190.

¹² *Холмогоров Е.* Византия: все, что надо знать для полемики с русофобами (часть I) // Спутник и Погром [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://sputnikipogrom.com/russian-armoury/25631/byzantine-1>

¹³ *Безобразов П. В.* Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл // Две книги о Михаиле Пселле. СПб., 2001. С. 182.

¹⁴ *Поляковская М. А.* Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. // Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзюмовских чтений (24–27 августа 1997 г.). Екатеринбург, 1997. С. 44; *Поляковская М. А.* Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. // *Поляковская М. А.* Византия, византийцы, византинисты. Екатеринбург, 2003. С. 291; *Любарский Я.* О Павле Владимировиче Безобразове и его книге о Михаиле Пселле // Две книги о Михаиле Пселле: П. В. Безобразов. Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл и Я. Н. Любарский. Михаил Пселл: личность и творчество. СПб., 2001. С. 10; *Ivanov S. A.* The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 64.

¹⁵ *Ronchey S.* Nostalgia for Byzantium: How and Why We Continue to Sail // Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22–27 August 2011. Vol. 1. Plenary Papers. Sofia, 2011. P. 123.

¹⁶ *Шмит Ф. И.* Политика и византиноведение // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. 1932. № 7–8. С. 8.

¹⁷ *Шмит Ф. И.* Указ. соч. С. 11–12.

¹⁸ *Лозовик Г.* Десять лет русской византологии (1917–1927) // Историк-марксист. 1928. Т. 7. С. 228.

¹⁹ *Gelzer H.* Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte // Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453). München, 1897. S. 1067; цит. по: *Гельцер Г.* Очерк политической истории Византии // Очерки истории Византии / Под ред. В. К. Бенешевича. Вып. 1. СПб., 1912. С. 193.

²⁰ *Бенешевич В. К.* Предисловие // Очерки истории Византии / Под ред. В. К. Бенешевича. Вып. 1. СПб., 1912. С. VI.

²¹ *Шмит Ф.* Политика и византиноведение. С. 11.

²² *Васильев А. А.* История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / Вступ. ст., примеч., научн. ред., пер. с англ. яз. и именной указатель А. Г. Грушевого. СПб., 1998. Т. 1. С. 66.

²³ *Герд Л. А.* Еще один проект русского Константинополя. Записка Ф. И. Успенского 1915 г. // Вспомогательные исторические дисциплины. СПб., 2007. Вып. 30. С. 424–433.

²⁴ *Кондаков Н. П.* Древности Константинополя // Светильник: Религиозное искусство в прошлом и настоящем. 1915. № 5–8. С. 1.

²⁵ Вперше опубліковано у виданні «Пастырь и паства» (1915. № 1. С. 14–21; цит. за: *Митрополит Антоний (Храповицкий).* Чей должен быть Константинополь? // Митрополит Антоний (Храповицкий). Сила Православия / Сост., предисл., прим., указатель имен А. Д. Каплина; отв. ред. О. А. Платонов. М., 2012. С. 212, 214–215.

²⁶ *Булгаков С. Н.* У стен Херсониса: Диалоги / Подгот. текста и вступ. ст. А. М. Мосина. СПб., 1993. С. 14.

²⁷ *Иванов С. А.* Византиноведение и власть в СССР (1928–1948) // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. М., 1995. С. 244.

²⁸ *Шмит Ф. И.* Политика и византиноведение. С. 18.

²⁹ *Иванов С. А.* Византиноведение и власть в СССР (1928–1948). С. 245.

³⁰ *Ronchey S.* Bisanzio Continuata. Presupposti ideologici dell'attualizzazione di Bisanzio nell'età moderna // Lo Spazio Letterario del Medioevo 3. Le Culture Circostanti. Volume 1. La Cultura Bizantina / a cura di G. Cavallo. Roma, Salerno, 2005. P. 722–727; *Ronchey S.* Nostalgia for Byzantium: How and Why We Continue to Sail // Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine

Studies. Sofia, 22–27 August 2011. Vol. 1. Plenary Papers. Sofia, 2011. P. 123–125.

³¹ *Иванов С. А.* Византиноведение и власть в СССР (1928–1948). С. 249; див. також: *Ivanov S. A.* The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 67; *Ivanov S.* Byzance rouge: la byzantinologie et les communistes (1928–1948) // *Byzance en Europe* / Ed. M.-F. Auzépy. Paris, 2003. P. 55–60.

³² *Ivanov S. A.* The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 68; Второй Рим глазами Третьего: Эволюция образа Византии в российском общественном сознании [стенограмма лекции Сергея Аркадьевича Иванова] // ПОЛИТ.РУ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://polit.ru/article/2009/04/14/vizant/>

³³ *Тойнби А. Дж.* Civilization on Trial. New York, 1948. P. 182–183; *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад. М., 2011. С. 173–174.

³⁴ *Каждан А. П.* Трудный путь в Византию // Одиссей. Человек в истории. 1992. Историк и время. М., 1992. С. 35–36; *Каждан А. П.* Трудный путь в Византию // Мир Александра Каждана: к 80-летию со дня рождения. СПб., 2003. С. 487.

³⁵ *Gurevich A.* Why I Am not a Byzantinist? // *Dumbarton Oaks Papers*. 1991. Vol. 46. Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. P. 93–96; *Гуревич А. Я.* История историка. М., 2004. С. 45–46.

³⁶ *Каждан А. П.* Трудный путь в Византию // Одиссей. Человек в истории. 1992. Историк и время. М., 1992. С. 35; *Каждан А. П.* Трудный путь в Византию // Мир Александра Каждана: к 80-летию со дня рождения. СПб., 2003. С. 486; див. також: *Kazhdan A.* Byzantium: the Emperor's New Clothes? // *History Today*. 1989. Vol. 39. P. 32–34.

³⁷ *Ronchey S.* Kažhdan, l'oligarchia sovietica e l'aristocrazia bizantina // *Kažhdan A., Ronchey S.* L'aristocrazia bizantina: dal principio dell'XI alla fine del XII secolo. Palermo, 1997. P. 24; перше видання книги: *Каждан А. П.* Социальный состав господствующего класса в Византии XI–XII вв. М., 1974.

³⁸ *Любарский Я. Н.* Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма. М., 1978; див.: *Ronchey S.* Bisanzio Continuata. Presupposti ideologici dell'attualizzazione di Bisanzio nell'età moderna // *Lo Spazio Letterario del Medioevo* 3. Le Culture Circostanti. Volume 1. La Cultura Bizantina / a cura di G. Cavallo. Roma, Salerno, 2005. P. 723, n. 102; *Ronchey S.* Nostalgia for Byzantium: How and Why We Continue to Sail // *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*. Sofia, 22–27 August 2011. Vol. 1. Plenary Papers. Sofia, 2011. P. 123, n. 53.

³⁹ *Советы и рассказы Кекавмена.* Сочинение византийского полководца IX века / Подгот. текста, введение, пер. с греч., коммент. Г. Г. Литаврина. М., 1972.

⁴⁰ *Советы и рассказы Кекавмена.* Сочинение византийского полководца IX века / Подгот. текста, введение, пер. с греч., коммент. Г. Г. Литаврина. Изд. 2-е, перераб., доп. СПб., 2003. С. 5.

⁴¹ *Любарский Я. Н.* Византийская цивилизация непредубежденным взглядом (три книги А. П. Каждана о Византии) // *Вопросы истории*. 1990. № 3. С. 176.

⁴² Див.: *Каждан А. П.* О социальной природе византийского самодержавия // *Народы Азии и Африки*. 1966. № 6. С. 52–64; *Литаврин Г. Г.* Одиннадцатое столетие – «золотой век» византийской бюрократии // *Власть и политическая культура в средневековой Европе*. М., 1992. Ч. 1. С. 122–134.

⁴³ *Иванов С. А.* Византиноведение и власть в СССР (1928–1948). С. 252.

⁴⁴ *Kazhdan A.* Byzantium: the Emperor's New Clothes? P. 34.

⁴⁵ *Литаврин Г. Г.* Одиннадцатое столетие – «золотой век» византийской бюрократии. С. 129.

⁴⁶ *Ševčenko I.* Was there totalitarianism in Byzantium? Constantinople's control over its Asiatic hinterland in the early ninth century // *Constantinople and its hinterlands: papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies (Oxford, April 1993)* / Ed. C. Mango and G. Dagron. Aldershot, 1995. P. 91.

⁴⁷ Див.: *Кривов М. В.* О новой концепции всемирно-исторического процесса // *Преподавание истории в школе*. 1994. № 1. С. 13–14; *Византия после Византии / Беседа с Г. Г. Литавриным; беседу вела Т. А. Николаевская* // *Наука в России*. – 1992. – № 1–2. – С. 4, 9.

⁴⁸ *Ševčenko I.* Was there totalitarianism in Byzantium? P. 91.

⁴⁹ *Козлов А. С.* Европейский миф о Византии и вопрос о византийско-российском континуитете // *Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византинистов* / Под ред. М. В. Грацианского, П. В. Кузенкова. М., 2012. С. 135.

⁵⁰ *Козлов А. С.* Еще раз о византийско-российском континуитете: социальный аспект проблемы // *Проблемы истории России*. Екатеринбург, 2011. Вып. 9: Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени. С. 66, див. також: *Козлов А. С.* Европейский миф о Византии и вопрос о византийско-российском континуитете // *Imagines mundi*. Альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. № 8. Сер. Альбионика. Вып. 4. Екатеринбург, 2011.

⁵¹ *Бродский Иосиф.* Путешествие в Стамбул [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://lib.ru/BRODSKIJ/br_istambul.txt_with-big-pictures.html

- ⁵² Brodsky J. Less Than One, Selected Essays. New York, 1986. P. 393-446.
- ⁵³ Див.: Шевченко І. Сприйняття Візантії // Критика. 1998. № 11. С. 12–16; Шевченко І. І. Восприятіе Византии // Московия. Проблемы византийской и новогреческой филологии. Т. 1 (1998). М., 2001. С. 481–494; Ševčenko I. Perceptions of Byzantium // Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843–1261) / Ed. by Olenka Z. Pevny. – New York, 2000. – P. 2–21.
- ⁵⁴ Геворкян А. Р. Социализм как воплощение византизма // Философские науки. 2007. № 2. С. 99.
- ⁵⁵ Див.: Каграманов Юрий. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. 2001. № 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/druzha/2001/2/kag.html>
- ⁵⁶ Ivanov S. A. The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 70–71.
- ⁵⁷ Сапрыкин Д. Вернуть Византию! // Русский Журнал [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://old.russ.ru/politics/20010626.html>
- ⁵⁸ Дворкин Александр. Византия // ПРАВОСЛАВИЕ-RU. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/42531.html>
- ⁵⁹ Второй Рим глазами Третьего: Эволюция образа Византии в российском общественном сознании [стенограмма лекции Сергея Аркадьевича Иванова] // ПОЛИТ.РУ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://polit.ru/article/2009/04/14/vizant/> див. також: «...интерес к истории византийского государства стал расти как на дрожжах в двухтысячные, что, на мой взгляд, напрямую связано с крахом либеральных реформ в России. Страна оказалась в историческом тупике: поход на Запад не удался, евразийство — мертворожденная идея, так как Азии мы боимся еще больше. Остаются собственные силы — но понятно, что их недостаточно, нужно найти что-то в прошлом. И тут находится Византия, которая вроде бы и не Запад, и не Восток, а сама по себе» (Профессор Сергей Иванов: «Русская власть взяла себе из Византии только цапки» // Историческая правда. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/interview/2949/>).
- ⁶⁰ Курчаткин А. Урок 550-летней давности // Русский журнал. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://old.russ.ru/ist_sovt/20030530_kur.html
- ⁶¹ Ефремов А. В. «Дух суровый византийства» // Развитие и экономика. 2012. № 4. С. 53.
- ⁶² Дугин А. Г. Русская вещь: очерки национальной философии: в 2 т. М., 2001. Т. 1; цит. по: Дугин А. Абсолют византизма [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://arctogaia.com/public/vizantism.htm>
- ⁶³ Див.: Кожин В. В. От Византии до Орды. История Руси и русского Слова. М., 2011.

- ⁶⁴ Геворкян А. Р. Социализм как воплощение византизма // Философские науки. 2007. № 2. С. 93; див. також: Геворкян А. Р. Либерализм и византизм в контексте исторического христианства // Философские науки. 2006. № 4. С. 85–99; Геворкян А. Р. Историческая концепция византизма // Философские науки. 2004. № 12. С. 88–100.
- ⁶⁵ Фадеев В. На твердой почве // Эксперт. 13 января 2014 г. № 3 (882) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://expert.ru/expert/2014/03/na-tverdoj-pochve/>; див.: Ivanov S. A. The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 74; Россия – наследница Византии? Сергей Иванов объясняет, как понимать расхожую идею о том, что Россия – преемница Византии. Разговор Ирина Калитевская [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://arzamas.academy/materials/877>
- ⁶⁶ Кузенков П. Византия как попытка нравственного государства // Россия навсегда. Народные ведомости. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gossyanavsegda.ru/read/1011/>; Кузенков П. Политика и «полития» в византийской традиции // Церковный вестник. (Журнал Московской Патриархии. 2011. № 7.) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://e-vestnik.ru/history/politika_i_politiya_3281/
- ⁶⁷ Офіційний сайт фільма: <http://vizantia.info/>; численні посилання на матеріали дискусії див. на сторінці фільму у Вікіпедії: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гибель_империи_Византийский_урок; також: Ivanov S. A. The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. Appendix B, Appendix C. P. 76–79.
- ⁶⁸ Див.: Ronchey S. Nostalgia for Byzantium: How and Why We Continue to Sail. P. 128 і особливо Ivanov S. A. The Second Rome as Seen by the Third: Russian Debates on 'the Byzantine legacy'. P. 72–73.
- ⁶⁹ Геворкян А. Р. Идеология византизма [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://socius.ru/backup/publish/ideolvizant.htm>
- ⁷⁰ Лащенкова Е. А. Роль византийского наследия в идейном обосновании внешней политики: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук: : спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития». М., 2014. С. 136–137; див. також: Лащенкова Е. Национальные архетипы внешней политики России, или Возвращение к истокам // Международная жизнь. 2009. № 1. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/141>
- ⁷¹ Холмогоров Е. Византия: все, что надо знать для полемики с русофобами (часть I) // Спутник и Погром [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://sputnikipogrom.com/russian-armoury/25631/byzantine-1>

⁷² Frankopan P. A Byzantine Emperor in All but Name [Electronic resource] Access: https://www.huffingtonpost.co.uk/peter-frankopan/vladimir-putin-byzantine-emperor_b_3426216.html?utm_hp_ref=uk-russia-president-vladimir-putin ; див. також: Frankopan P. Vladimir Putin: a classic Byzantine emperor [Electronic resource] Access: <http://www.peterfrankopan.com/blog/vladimir-putin-a-classic-byzantine-emperor/>

⁷³ Пор.: Бардола К. Ю. «Право возврата владений» как основа территориальных претензий Византии в VI–XII вв. // Древности 2014–2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2015. Вып. 13. С. 57–68.

⁷⁴ Stewart M. A New Justinian? Putin's Reconquest [Electronic resource] Access: http://www.academia.edu/6286854/A_New_Justinian_Putin_s_Reconquest

⁷⁵ «Византийский клуб» начал свою работу [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.oprf.ru/press/news/2015/newsitem/32254> ; Византийский клуб: учредительное собрание [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://geosh.ru/vizantijskij-klub-uchreditelnoe-sobranie.html> ; Византийский клуб [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ipi-rf.ru/vizantiya_club.php

⁷⁶ Див.: Византийский клуб [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://byzclub.ru>

⁷⁷ Латынина Ю. Византия: идеальная катастрофа // Новая газета. 11 февраля 2015 г. № 14. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2015/02/07/62961-vizantiya-idealnaya-katastrofa>

⁷⁸ Холмогоров Е. И эта война закончится // Взгляд: Деловая газета. 12 февраля 2015 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://vz.ru/columns/2015/2/12/729195.html> ; Дробот С. Чем Византия опасна либералам? // Русская народная линия: информационно-аналитическая служба [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2015/02/19/syomen_drobot_chem_vizantiya_opasna_liberalam/

⁷⁹ Див.: Шляхтин Р. Византия, которую мы не теряли // COLTA.RU [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.colta.ru/articles/specials/6771> ; Баев Е. Византия: в плену мифологем [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/research/discussions/baev.php>

⁸⁰ Профессор Сергей Иванов: «Русская власть взяла себе из Византии только цапки» // Историческая правда. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/interview/2949>

⁸¹ Див.: Лидов А. Лики и маски Византии // Редкие земли. 2015. № 1 (4). С. 190–201.

Валерій Трофімов

(Харків)

ВІЗАНТІЯ В ЄВРАЗІЙСЬКОМУ ДИСКУРСІ А. ДУГІНА

Особливістю сучасності є активне використання інформаційних засобів у політичних конфліктах. Усе більшої ваги набувають інструменти м'якого впливу (soft power), метою яких є інтелектуальне переконання – мас-медіа, аналітичні центри (так звані think tanks), мистецькі об'єднання та релігійні організації. Згідно з цією концепцією такі методи поєднуються із «жорсткою силою» – більш традиційними для міжнародної політики силовими формами економічного та політичного примусу. При цьому історичні концепції активно використовуються для маніпуляції свідомістю. Стосується це не лише порівняно близьких нам часів ХХ століття, але й середньовічних тем. Від самого початку вивчення історія Візантії мала політичне значення.

Після загибелі 1453 р. Візантія стала зручним об'єктом для ігор історичної уяви. Її історія була достатньо хронологічно обмеженою і остаточно завершеною, Візантія не полишила по собі прямих нащадків, чия авторитетна версія історії могла б заважати інтерпретації. Це створювало умови для активного використання образу Візантії у спробах вибудувати власну ідентичність. Можна виділити дві основні стратегії такого використання – ідеалізація Ромульської держави та її демонізація.

Вибух зацікавлення Візантією у Західній Європі відбувся в абсолютистській Франції, де візантійськість стала об'єктом критики для просвітників. Для земель Європи Східної, що на початку ХІХ століття зазнавала сильного культурного впливу з боку Заходу,